

Cumhuriyetimizin 100[☆]. yulına
Armağan

CUMHURİYET,
TÜRKLER,
TARİH VE KÜLTÜR

Prof. Dr. Mustafa DAŞ

 **BERIKAN
YAYINEVİ**

İzmir Bakırçay Üniversitesi

CUMHURİYETİMİZİN 100. YILINA ARMAĞAN

CUMHURİYET, TÜRKLER, TARİH VE KÜLTÜR

Yayına Hazırlayan

Prof. Dr. Mustafa DAŞ

CUMHURİYETİMİZİN 100. YILINA ARMAĞAN
CUMHURİYET, TÜRKLER, TARİH VE KÜLTÜR

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Mustafa DAŞ

ISBN: 978-625-6284-75-3

Basım Tarihi: Ekim, Ankara, 2024

Genel Yayın Yönetmeni
Ahmet Deniz AĞCA

Sayfa Düzeni-Kapak Tasarım
Nurhan AY

Baskı & Cilt
Berikan Ofset Matbaa
Ergazi Mh. 2306 Sk. No: 70 Gersan - Y.Mahalle/ANKARA

BERİKAN YAYINEVİ
Kültür Mah. Kızılırmak Cad. Gonca Apt. No: 61/6
Çankaya-Kızılay/ANKARA
Tel: (0312) 232 62 18 - Belgegeçer: (0312) 232 14 99

© Copyright 2024

BERİKAN YAYINEVİ SERTİFİKA NO: 47109

Bu baskının bütün hakları yazarına ve yayıncısına aittir. Yazarın yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz. Eserin muhteviyatından doğacak ihtilaflardan yazar sorumludur.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....	V
ATATÜRK'ÜN LİDERLİK ÖZELLİKLERİ VE CUMHURİYET'E GİDEN YOL / HASAN MERT	1
MİZANCI MURAD BEY VE MEŞRUTİYETÇİ FİKİRLERİ / EMRE KARAKAYA.....	18
CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÖLÇÜLER KANUNU UYGULAMASININ BASINA YANSIMALARI / NİLGÜN NURHAN KARA	35
CUMHURİYET'İN İŞÇİ HAKLARINA ETKİSİ / GÜLSÜM TÜTÜNCÜ UĞURLUBAY.....	59
100 YILLIK CUMHURİYET'İN DEMOKRASİ SERÜVENİ / SÜLEYMAN ÂŞIK - ABDULLAH TOK.....	87
COVERING THE OCCUPATION OF IRAN AND THE ABDICATION OF REZA SHAH PAHLAVI: REFLECTIONS OF TURKISH AND FOREIGN PRESS (1939-1941) / MURAT YÜMLÜ	109
İRAN'DA TÜRKLER VE TÜRKÇENİN ENTELEKTÜEL ŞAHSİYETLERİ / ALİ TEMİZEL.....	154
1916 TÜRKİSTAN AYAKLANMASININ MİLLİ BİLİNCİN OLUŞMASINA ETKİSİ / ÖMER KARATAŞ.....	179
KIRIM'DA CUMHURİYET DENEMELERİ VE CAFER SEYDAHMET BEY'İN MÜCADELESİ / AYBÜKE GÜZAY.....	207

**İDİL-URAL'DA RUSYA FEDERASYONU'NA BAĞLI TÜRK
SOYLU ÖZERK BİR CUMHURİYET: BAŞKURDİSTAN
/ TANER GÜR.....226**

100 YILLIK CUMHURİYET'İN DEMOKRASİ SERÜVENİ

Süleyman ÂŞIK*

Abdullah TOK**

GİRİŞ

Cumhuriyet, tarihte bilindiği kadarıyla Antik Çağ'dan itibaren insanoğlunun yönetimde söz hakkı arayışıdır. Siyasi bir rejim olarak farklı uygulamaları da olmuştur. Cumhuriyet, bir ülkenin geleceğinde halkın iradesinin başat rol oynadığı rejimin adıdır. İsmi kökeninde (cumhur) bizzat halk vardır. Ancak her cumhuriyet halkın iradesini yansıtmayabilir; onu hakiki manada kemale erdiren husus demokrasi ile bütünleşmesidir. Modern çağda demokratik cumhuriyet bir ülkenin gelişmişlik seviyesinin göstergelerinden biridir. Tabii ki demokrasi, sadece seçimlerde oy kullanmaktan ibaret olmayıp bir toplumun hayatın geneline yerleşmesi gereken/beklenen bir olgudur. Zamana ve şartlara bağlı olarak değişen siyasi rejimlerden ne monarşi ne de cumhuriyeti, peşin bir hükümle iyi veya kötü olarak kabulün ötesinde, cumhurun yani halkın seçim hakkına sahip olunması ilkesi, imkanların mevcut olduğu bir zamanda söz konusu rejimin hakiki

* Doç. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, suleyman.asik@bakircay.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5818-6245.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, abdullah.tok@izu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9709-3204.

manada tatbik edilmesi, tabii olarak halkın ekseriyeti tarafından tercih edilir.

Kadim Türk devlet geleneğindeki “meşveret” anlayışı yönetime dâhil olma, yönetene bir yol çizme, danışmanlık yapma fonksiyonuna sahiptir.¹ Yine Kur’an ve Hz. Muhammed’in söz ve uygulamalarında da istişare birçok delil varken,² Osmanlı Devleti’nde Meşveret Meclisi ve bunun benzeri kurum ve uygulamaların varlığı bilinmektedir.³

Dünyanın takip ettiği tarihî süreç içerisinde yönetim şekilleri değişiklik göstermiş, Fransız İhtilali’nin ardından mutlak monarşiler yavaş yavaş zayıflamaya başlamıştır. Bunun etkileri zamanla Osmanlı Devleti’nde de görülmüştür. 1876’da ilk anayasa yürürlüğe girerken, ilk parlamento da faaliyete geçmiştir (I. Meşrutiyet). Fakat iç ve dış şartların etkisi ile bu tecrübe kısa sürmüştür. Daha sonra tarihin akışı içerisinde ikinci girişim 1908’de gerçekleşmiştir (II. Meşrutiyet). Bu dönem de genel olarak 1918, 1921 veya 1922’ye kadar olan dönemi kapsamaktadır.⁴ Bu son dönemde demokrasinin işlediğini gösteren en dikkat çekici hadiseler olarak Osmanlı’nın son döneminde 1876’da anayasanın (Kânûn-ı Esâsî) ilanı, siyasi partilerin açılması, meclisin varlığı ve seçimlerin yapılması ve en son ise 1920’de Büyük Millet Meclisi’nin Ankara’da açılması örnek olarak verilebilir. Tabii işgal ve

¹ Tekin Avaner-Sultangül Özsoy, “Türk Kamu Yönetiminde İstişarenin Önemi: Yüksek İstişare Kurulu Örneği”, **ASBİDER**, Cilt: 9, Sayı: 25, 2022, s. 20.

² Recep Aslan, “İstişârenin Önemi ve Hz. Peygamber’in Uygulamalarından Örnekler”, **Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:2 Sayı:1 Haziran: 2014, s.224-239; Talip Türcan, “Şûra”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:39, İstanbul, 2010, s.230-235.

³ Ali Akyıldız, “Meclis-i Meşveret”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 28, Ankara, 2003, s.248-249.

⁴ Şükrü Hanioglu, “Meşrutiyet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 29, s. 388.

savaş ortamında Meclis'in faaliyete geçmesi ülkenin ve milletin istiklalinde çok sesliliğin ve meşveret (istişare) anlayışının varlığını açık bir şekilde göstermektedir. Dolayısıyla, Türk toplumunda demokratik değerlere verilen önem ve ona sahip çıkma anlayışı en zor zamanlarda dahi bariz bir şekilde görülmektedir. Çünkü meşruiyetin halka dayandırılması atılacak adımları da sağlamlaştırmaktadır.

Tüm bunlara karşın, Osmanlı Devleti'nde askerlerin yönetim üzerinde etkili oldukları dönemler de olmuş ve kimi padişahlar tahttan indirilmek suretiyle darbeler gerçekleştirilmiştir. Özellikle Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamit'in görevlerinin sonlanması bu şekilde olmuştur. Ancak dönemin yönetim şekli monarşi olduğu için yönetimi askerler devralmamış, "uygun gördükleri" şehzadeyi tahtta geçirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin özellikle bu son döneminde ordunun siyasete doğrudan müdahaleleri hem devlet nizamında sorunlar yaşanmasına hem de ordunun savaş kabiliyetini kaybetmesine neden olmuştur.⁵

TÜRK DEMOKRASİSİNİN YOLUNU BULMA ARAYIŞLARI

1876'da anayasanın ilanı, meclisin açılması ve süreç içerisinde siyasi partilerin kurulması, seçimlerin yapılması denemeleri ve bir kısım uygulamalarla "Adı konmamış çocuğun" adı 1923'ün 29 Ekim'inde "Cumhuriyet" olarak resmen ilan edildi. İstiklal Harbi'nde 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Meclis, yeni dönemde de faaliyetlerine devam etti. 1923 sonrası döneme "inkılâplar devri" de denebilir. Bu süreç aynı zamanda çok partili sistem denemelerinin de yaşandığı fakat beklenen ortamın tesis edilemediği bir dönemdir. Bu dönemde kurulan iki

⁵ Yılmaz Öztuna-Ayvaz Gökdemir, *Türkiye'de Askerî Müdahaleler, Tercüman Tesisleri, İstanbul 1987, s. 35.*

partiden (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası) ve Halk Fırkası'nın daha sonra ismine eklediği gibi, vurgu daha ziyade "cumhuriyet" üzerineydi. Atatürk'ün 1938 yılında vefat etmesinin hemen akabinde başlayan II. Dünya Savaşı sürecinde Türkiye de kendisi için emniyetli bir yol belirleme gayreti göstermiştir. Savaşın dışında kalmayı diplomasi maharetiyle başaran Türkiye Cumhuriyeti, tarihin kendisine sunduğu yol ayrımında, demokratik değerlerin savunucu ve savaşın galiplerinin yönü olan (İngiltere, ABD, Fransa) Batı'ya -hem pragmatist siyasetinin hem tarihî birikiminin de tesiriyle- yüzüne çevirmiştir (1945). Çok partili sisteme yönelik kararı, dışarıdan gelen baskıların yanı sıra ülke içerisinde rejimin yerleştiğine kanaat getirilmesi ve Tek Parti döneminde halk ile devlet arasında meydana gelen "kopukluğun" daha ileri boyutlara taşınmaması için Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve yakın çevresi tarafından verilmiştir.⁶ Dönemin özgürlükçü ruhuna uygun olarak ismi belirlenen ve eski CHP'li isimler tarafından 1946'da kurulan Demokrat Parti (DP), CHP'nin en ciddi rakibi olmaya adaydı.

Türkiye'nin demokrasiye ve halkın yönetime ortak olmaya yönelik belli bir birikimi olsa da bu yeni dönemde siyaset alanında henüz yeterli olgunluğa ulaşamamıştı veya ülkeyi idare edenler, halkın seçim hakkını kullanması için biraz daha zamanın geçmesi gerektiğine inanmışlardı. 1945 sonrasında Türkiye tercihini demokrasi yanlısı olan gruptan yana kullanmasına da bağlı olarak gerçek demokrasiye geçiş için adımların da atılması gerekiyordu. 1946 yılında DP kurulurken 1947 yılında yapılması gereken yerel ve genel seçimlerin bir yıl erkene

⁶ Mustafa Çufalı, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945-1950)**, Babil Yayıncılık, Ankara 2004, s. 37.

alınması iktidar partisinin alışlagelen tavrının bir neticesi olarak görülebilir. İktidar, DP'nin güçlenme potansiyeline karşı bu kararı almış ve en güçlü rakip bir anlamda hazırlıksız yakalanmak istenmiştir. 1946 Genel Seçimi ile özdeşleşen ve dönemin seçim kanununda yer alan "açık oy, gizli tasnif" uygulaması⁷ da arzu edilen olgunluk seviyesine henüz gelineemediğinin işaretiydi. Kısacası bu tarihe kadar devamlı bir demokrasi arayışı ve mücadelesi verilmiş ancak istenilen neticelerin alınabilmesi için biraz daha zaman geçmesi gerekiyordu.

1950 yılına gelindiğinde önce Milletvekili Seçim Kanunu'nda değişiklik yapılarak "gizli oy, açık tasnif" uygulaması kabul edilmiş,⁸ ardından 14 Mayıs 1950'de genel seçim gerçekleştirilmiştir. Bu seçimde halkın tercihi DP'den yana oldu. DP aldığı %52,7 oya karşın TBMM'de %85,2 temsil hakkı elde etti. CHP ise %39,4 oya karşın TBMM'de %14,2 temsil hakkı kazandı. Seçim sistemi DP'ye %32,5 oranında artı temsil hakkı sağladı.⁹ Temsiliyet noktasında böyle bir tablonun ortaya çıkmasında "çoğunluk sisteminin" önemli derecede etkisi vardı.¹⁰ Bu sonuçlarla DP tek başına iktidarı kazanmış oluyordu. Ancak sonuçlar 27 yıllık Tek Parti iktidarı çevreleri ve bazı askerler tarafından olumlu karşılanmadı. Buna karşın, CHP

⁷ Osman Akandere, "1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar II", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 26, Sayı: 76-1, 2010, s. 1.

⁸ **T.C. Resmî Gazete**, 21.11.1950, Sayı: 7438, s. 17801.

⁹ Ayşe Erkmen, "Türkiye'de 1950 ile 2002 Yılları Arasında Uygulanan Genel Seçim Sistemlerinin Halk İradesine Etkisi", **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, Volume: 17, Issue: 3, s. 1227. Bu seçim kanunu CHP iktidarı döneminde yürürlüğü girmişti. Hakkı Uyar, **Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi**, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 10.

¹⁰ İsmet İnönü, **Baba İnönü'den Oğul İnönü'ye Mektuplar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1988, s. 148.

Genel Başkanı İsmet İnönü ise neticeyi halkın "*değişiklik arzusu*" olarak değerlendirmiştir.¹¹

Türkiye'de artık yeni bir dönem başlamıştı. Esasında bu yeni dönemin aktörleri eski devrin (CHP) mensuplarıydı, ancak yeni dünya düzenine daha uyumlu politikaları öncelemişlerdi. Bu dönemde Türkiye, II. Dünya Savaşı ile başlayan ABD ile yakınlaşan devlet politikasını sürdürmüştür. Bu yöneliş demokratik değerlerle örtüştüğü anlayışıyla bir tepki almazken, SSCB'ye yakınlık bazı kesimlerde "*dış bir güce hizmet*" olarak sakıncalı olarak.¹²

Bakıldığında, Türkiye açısından pek çok yeniliği barındıran bu dönem esasında bazı askerler tarafından kolay kabullenilmemiş, hatta hiç kabullenilmemiştir. DP seçimi kazandığında kumandanlar İsmet İnönü'yü ziyaret ederek, "emrinde" olduklarını ifade etmiş, fakat İnönü, buna olumsuz yanıt vermiştir. 1960 yılında gerçekleşecek olan darbenin içerisinde yer alacak olan Binbaşı Orhan Erkanlı, darbeden sonra ülkeyi yönetecek olan Millî Birlik Komitesi'nin aslında 1955-1956 senelerinde oluştuğunu belirtir. Bahsettiği dönemde "gizli cemiyet" teşkil edildiğini söyler.¹³ Asker cenahında bunlar yaşanırken, sivil tarafta yaşananlar da demokratik normların henüz hem iktidar hem muhalefet cenahında yeterince benimsenmediğini göstermektedir. On yıllık DP iktidarı döneminde iktidarın da muhalefetin de pozisyonlarının gerekliliklerini yerine getirmediği anlar olmuştur. Genel olarak Menderes'in "*ölümcül hatası*" bazı gösteriler karşısında askeri

¹¹ İnönü, *Baba İnönü'den...*, s. 149.

¹² Cangül Örnek, *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı Antikomünizm ve Amerikan Etkisi*, Yordam Kitap, İstanbul 2021, s. 49.

¹³ Orhan Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, Baha Matbaası, 4. Baskı, İstanbul 1973, s. 7, 14.

devreye sokması,¹⁴ Tahkikat Komisyonu'nun kurulması, DP adına gerilimi artırıcı gelişmeler olarak görülürken, CHP'nin toplumsal olayların içerisinde yer alması¹⁵ da ana muhalefet adına ipleri geren bir yaklaşım olarak görülür. Ancak Karpat'a göre ne iktidar ne muhalefet bir askerî müdahalenin olacağına ihtimal veriyordu.¹⁶

27 MAYIS 1960 ASKERİ DARBESİ

Tüm bu gergin atmosferin neticesinde 27 Mayıs 1960 günü Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk askerî darbesi gerçekleştirildi. Türkiye adeta yeniden formatlanmak istendi. "*Demokrasinin korunması için gerekli bir adım olarak meşrulaştırılan darbe, öyle görünüyor ki, esas olarak, 1923-1950 arasında Türkiye'yi yönetmiş olan CHP'ye yönelik tehdide (şayet böyle bir tehdit gerçekten varsa) bir cevap olarak tasarlanmıştır.*"¹⁷ Dönemin askerî yönetimi "II. Cumhuriyet devrinin" başladığını iddia etti. Ancak bu darbenin üzerinden altmış yıldan fazla bir zaman geçmiş olsa da hâlâ sağlıklı değerlendirmelerin yapılabildiğini söylemek çok güç.¹⁸ Zira darbenin (kimilerine göre ihtilalin hatta devrimin) meşruiyetini ortaya koymak için ortaya atılan argümanlar demokratik değerlerin Türkiye'deki seyrini dalgalı hale getirmekte ve dahi

¹⁴ Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 285.

¹⁵ Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973 Demokrasiden Darbeye 1957-1960**, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 1991, s. 333-334.

¹⁶ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze...**, s. 286.

¹⁷ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze...**, s. 281-282.

¹⁸ Konuya askerî cepheden bakan Binbaşı Orhan Erkanlı gerçekleşen darbenin nedenlerinin doğru tespitinin yapılması için Atatürk'ün vefatından sonraki sürecin mercek altına alınması gerektiğini belirtir. Hatta bu sürecin doğru analiz edilmemesinden dolayı sonraki dönemde siyasi krizlerin yaşandığını iddia eder. Erkanlı, **Anılar, Sorunlar...**, s. 4.

antidemokratik eylem ve söylemlere kapı aralamaktadır. Adnan Menderes ve iki bakanın idamı özellikle sağ siyasi iktidarlar için zaman zaman tehdit unsuru olarak kullanılmıştır. "*Ancak bir husus tereddüde lüzum kalmayacak derecede açıktır: 27 Mayıs uzun süredir devam eden ordu-iktidar dengesini bozmuş ve Türkiye’de askerî müdahaleler devrini açmıştır.*"¹⁹ Dönemin darbeci subaylarından Bahattiyar Yalta’ya göre ise, İnönü-Menderes-Bayar kavgası demokrasiyi tıkamış ve askerî müdahale ile "*kaosa son verilmişti.*"²⁰

Bu müdahalenin ardından 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan genel seçimde bazı kesimlerin beklentisi olan tek başına CHP iktidarı gerçekleşmedi. Bunda birçok etken sayılabilir ancak işin özü, darbe CHP ile özdeşleşti ve darbenin faturası CHP’ye kesildi²¹ ve seçimden ikinci çıkan ve DP’nin mirasçısı pozisyonunda bulunan Adalet Partisi (AP) ile koalisyon ortağı oldu. Bunun üzerine düşünüldüğünde, birkaç hususa değinmek yerinde olacaktır. Birincisi, ilk kez 1950 yılında özgürce ve demokratik yolla iktidarı değiştiren seçmen, yine ilk kez karşılaştığı darbeye gösteremediği fiili tepkiyi sandıkta demokratik yoldan çok açık bir şekilde göstermiştir. Zira CHP bir önceki seçimde aldığı oy oranının (%41) beş puan altında (%36) bir sonuç elde ederken, DP’nin devamı olarak kurulan Adalet Partisi (AP) ile Yeni Türkiye Partisi’nin (YTP) toplam oyları 1957’deki genel seçimde DP’nin aldığı oy oranına eşitti (%48,6). Üstelik darbe sonra DP iktidarı ve üyelerine karşı büyük bir kara propaganda yapılmasına rağmen bu sonuç çıkmıştır. İkincisi, DP’li isimlere

¹⁹ Erkanlı, *Anılar, Sorunlar...*, s. 374.

²⁰ Bahtiyar Yalta, *Bir Darbeci Subayın Hatıraları 27 Mayıs 1960-22 Şubat 1962-21 Mayıs 1963*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 319.

²¹ Hakkı Uyar, *İki Darbe Arasında CHP 1960-1971*, Doğan Kitap, İstanbul 2017, s. 35.

yargılama sürecinde yapılanlar ve yakınlarına uygulanan baskılar ve en önemlisi idamlar toplum vicdanını derinden yaralamıştır. İdamların etkileri sadece 1961 seçimleri ile sınırlı kalmamış, daha sonraki seçimlerde de zaman zaman siyasetin gündemine gelmiştir.

1950'de cumhuriyet rejimi ve demokrasinin gerektirdiği şekilde seçimlerde tercihini kullanmaya başlayan halk 1960'a kadar genel ve yerel seçimlerde bu tercihini kullanmaya devam etmiş, bazı zamanlar hem iktidar hem muhalefet tarafından demokrasi dışı hareketler görülse de halkın genelinin verilen tercih hakkını kullanma konusunda iyi bir imtihan verdiği söylenebilir. Ancak halkın tercihleri herkesçe kabul görmüş değildir. Hem asker içindeki bir kısım cuntalar hem de muhalefet kanadındaki bir takım kişi ve gruplar iktidarın halkın kedisine verdiği hakkı doğru kullanmadığı gerekçesini de öne sürerek halkın tercihine karşı bir direnç göstermişlerdir. Neticede seçimle iktidarın belirlenmesine karşı olarak darbe ile gücün kimde olmasına karar verenler 27 Mayıs'ta uzun bir arayış sonucunda varılan demokrasi uygulamasına ket vurdular. Tabii yapılan darbe, Türkiye'nin zaman, enerji, mali vb. anlamda zarar görmesine sebep olsa da halkın demokratik hakkını kullanma isteğini daha da güçlendirmiş ve darbelere karşı halk direncinin temelini de bir nevi oluşturmuştur.

Sadece içerdeki olaylar ve sonuçlar göz önünde bulundurulduğunda bu demokrasi mücadelesi ve yaşananlar daha basit denilebilecek sebeplerle açıklanmıştır. Türkiye'nin çıktığı yol ve gösterdiği gelişme potansiyelinin inkıtâa uğratılması için özellikle ABD'nin birçok fikir ve planı olduğu göz önünde bulundurulursa meselenin sadece içerdeki bir demokrasi mücadelesi olmadığı da anlaşılacaktır. ABD'nin birçok ülkeye yaptığı operasyonlar

artık açık bir şekilde bilinirken,²² Türkiye’de yaşanan darbelerde de masum olmadığını gösteren birçok işaret vardır.²³ Örneğin 1960 tarihinde ABD’nin önde gelen gazetelerinde Menderes’in iç ve dış siyasetinden artık ABD yönetiminin rahatsız olduğu, Menderes’in sanayileşme ve dış ilişkiler konusunda istenmeyen (ABD için) politikalar uygulayarak tehlikeli bir yola girdiği, ABD’nin göz önünde olmayan bir müdahalede bulunması gerektiği açıkça ifade edilmiştir.²⁴ Bütün bunlar dikkatle incelenirse Türkiye’nin bu dönemde verdiği demokrasi ve kalkınma mücadelesi daha iyi anlaşılacaktır.

12 MART 1971 ASKERİ MUHTIRASI

27 Mayıs’tan sonra yaşanan üzücü hadiselerden sonra halkın demokrasi konusundaki tavrı ve arayışı daha çok pekişmişken aksi düşünce ve tavırlar da eksik olmamıştır. 1961 seçimlerinden sonra ordu içinde ve dışında yine darbe teşebbüsleri olmuştur. Talat Aydemir’in başrolde olduğu iki girişim İsmet İnönü iktidarı döneminde bastırılırken meselenin sadece bu iki darbeden ibaret olmadığı anlaşılmaktadır. Bilinen iki darbe girişimi dışında on beş darbe teşebbüsünün daha hazırlık aşamasındayken engellendiğini söyleyen İnönü²⁵, Türkiye’nin bu anlamda çok zorlu bir süreçten geçtiğini de ilan etmiştir. Türkiye’nin mücadelesi bu süreçte sadece ordu-siyaset mücadelesinden ibaret değildir. Özellikle sol örgütlü

²² Birkaç örnek çalışma için bkz. Stephen Kinzer, *Şah’ın Bütün Adamları*, Çev. Selim Önal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004; Stephen Kinzer, *Hawaii’den Irak’a Amerika’nın Rejim Değişiklikleri Yüzyılı*, Çev. Zeynep Beler, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

²³ Abdullah Tok, *ABD Basınında Türkiye’deki Darbeler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022, s.383-388.

²⁴ Tok, a.g.e., s.44-108.

²⁵ A.g.e., s.113.

marjinal örgütlerin faaliyetleri ve yapılan eylemler özellikle Demirel hükümetini zor durumda bırakmıştır.

Bütün bu yaşananlara karşın Türk toplumu 27 Mayıs'tan sonra demokratik düzene yeniden dönerek yaşantısına kaldığı yerden devam etmiştir hep. Fakat 1961-1965 arası koalisyonlar dönemi Türkiye'nin sorunlarına çözüm üretememiş, 1965 Genel Seçimi ile yeniden tek parti iktidarı devri başlamıştır. Süleyman Demirel'in liderliğindeki AP, ordu ile gerilim yaşamaktan kaçınan bir siyaset takip etmeye çaba sarf etmiştir. Fakat 1970 yılı itibariyle Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) ile iktidar arasındaki ilişkiler gerilmeye ve aradaki uyum ortadan kalkmaya başlamıştır.²⁶ Esasında Demirel 41 yaşında başbakan olarak siyasette güçlü bir figür olarak yükselmekte ve Türkiye kalkınma hamleleri yapmaktaydı. Ancak 1960'ların sonuna doğru güçlü imajı zedelenmeye başladı. Bir taraftan Kıbrıs Meselesi çözüme kavuşamazken, işçi hareketleri de şiddetlenerek artmakta ve devlet otoritesini sarsmaktaydı. Öte yandan, ekonomik durum da problemliler olarak görülmüştür. Demirel, ayrıca, partisi içinde zor zamanlardan geçmekteydi. Tüm bunların ışığında, Ocak 1971 itibariyle Türkiye ciddi bir kaos içerisindeydi. Demirel, artık "*freni patlamış kamyon gibi*" giden Türkiye'yi kontrol edememekteydi.²⁷

Tüm bu olup bitenleri yakından takip eden TSK içinde müdahalede bulunulması yönünde kesin bir kanaat oluştu. Üst rütbeli askerlere göre, artık hükümet ülkedeki terörizmi durdurmakta acizdi. Mevcut sorunlar liberal demokratik sistem içinde çözülemezdi.²⁸ Bunun

²⁶ William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 233.

²⁷ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, s. 170-176.

²⁸ Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, s. 229-230.

sonucunda, 12 Mart 1971 tarihinde, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile meclislere bir muhtıra metni gönderildi. Metnin özünde, Parlamento ve Hükümetin tutumu ülkeyi bir anarşi ortamına sokmuş ve "*Türkiye'nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.*" Sorunların "partiler üstü bir yönetimle çözülmesi istenmiş, bunun gerçekleşmesi halinde TSK'nın kanunların kendisine verdiği yetki ile Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini ifa edeceğinin altı çizilmiştir.²⁹

Bu gelişme üzerine Başbakan Süleyman Demirel istifa etti ve CHP'den istifa eden Nihat Erim başkanlığında partiler üstü bir hükümet kuruldu. Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhsin Batur, TSK'yı "*katiyen*" siyasete sokmadıklarını söylemiştir. Demirel ise muhtıradan birkaç yıl sonra Batur'a verdiği yanıtta, askerinin siyasete karışmadığı yaklaşımına "*inanmak mümkün değildir*" demiştir. Batur da son tahlilde, Demirel'in kendi açısından haklı olduğunu şu sözlerle belirtmiştir: "*İtiraf etmek gerekir ki, biz yanlış ve eksik bir müdahale yapmış, siyasi partileri ve meclisleri açık bırakmış, yalnız hükümeti istifa ettirmekle yetinmiştik.*"³⁰

Batur'un sözleri birkaç noktadan tahlil edilmeyi gerekli kılmaktadır. Birincisi, muhtırayı kanunların kendilerine verdiği bir yetki olduğu anlayışı ile değerlendirerek, sorumluluklarını yerine getirdikleri beyan ediyor. Bu anlayış Türkiye'de 27 Mayıs 1960, 12 Eylül 1980, 28 Şubat 1997 ve 27 Nisan 2007 darbe ve muhtıralarına dayanak teşkil etmiştir. Ancak şu görülmüştür ki, sivil siyasete

²⁹ Dönemin en önemli aktörlerinden Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhsin Batur, esasında askerî müdahale ile ilgili Genelkurmay Başkanlığı'nda herhangi bir hazırlık olmadığını söyler. Muhsin Batur, **Anılar ve Görüşler Üç Dönemin Perde Arkası**, Milliyet Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1985, s. 301.

³⁰ Batur, **Anılar ve Görüşler**, s. 305-306.

müdahalelerden sonra Türkiye Cumhuriyeti muasır medeniyetler seviyesine ulaşamamış aksine, aşağı yukarı her on yılda bir gerçekleştirilen askerî müdahaleler Türkiye'ye onlarca yıl kaybettirmiştir. İkincisi ve daha ilginç, Batur'un işlerini eksik yaptıklarını beyan etmesidir. Bu ise "Halka rağmen halk için doğru olanı yaptığına inanmak" düşüncesinin çok ibret verici bir örneğidir!

Dönemin önemli isimlerinden Tümgeneral Celil Gürkan da ordunun politika dışında tutulabileceğini söylerken ancak, "*İçinden, bağrından çıktığı ulusun yaşantısını yönlendiren politik dalgalanmalardan etkilenmesini önleyemezsiniz. Bu, eşyanın doğasına da ters düşer. Çünkü Ordu, yaşayan ve düşünen bir varlıktır*"³¹ der.

Neticede, Türkiye'de yönetime yeni bir müdahale daha olmuş ve 27 Mayıs 1960'tan bu yana yönünü bulmaya çalışan sivil idare bir kez daha yara almıştır. Siviller üzerindeki baskı demokrasiye dair umutları gölgelemiştir. Bu dönemin sürpriz gelişmesi ise, 1973 yılında yapılacak Cumhurbaşkanlığı seçiminde askerın istediği emekli asker Orgeneral Faruk Gürler'in AP ve CHP'nin ortak tavrıyla desteklenmeyip yine emekli bir asker olan Orgeneral Fahri Korutürk'ün seçilmesi olmuştur. Bu esasında siyasilerin askerî baskıya karşı demokrasi umutlarını yezerten bir adımdır. Fakat karşı durulan askerın alternatifinin bir başka asker olması da siyasilerin içerisinde buldukları "çaresizliği" veya "seçeneksizliği" göstermektedir.

İçerde anarşi, ekonomik sıkıntılar, siyasi çekişmeler 27 Mayıs darbesi için gerekçe gösterilirken benzer şekilde 27 Mayıs sonrası oluşturulmak istenen demokratik düzen de anarşi, ekonomik sıkıntılar ve siyasi çekişmeler

³¹ Celil Gürkan, *12 Mart'a Beş Kala*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1986, s. 111.

gerekçesi ile 12 Mart 1971’de ikinci bir darbe yemiştir. ABD’nin bu süreçteki rahatsızlığı da 27 Mayıs öncesi Menderes’e karşı duyulan rahatsızlıkla çok benzerlik göstermiştir. 12 Mart öncesi ABD basınında Demirel’in sanayileşme hamleleri, dış politikada Rusya ile yakınlaşma ve sanayi hamlelerinin Rus desteği ile yapılması ABD’nin ana gündem maddisini teşkil etmiştir. Türkiye’de oluşan ABD karşıtlığını da gündeme getiren ABD basını, Demirel’in ülkede haşhaş ekimini yasaklaması gerektiğini devamlı işlemişken, buna karşı başbakanın ABD yönetiminin ne tehditlerini ne de para tekliflerini kabul ettiğini ve olası bir muhtıranın da şubat ayı sonrası yapılabileceğini daha ocak ayındayken açıkça yazmıştır.³²

12 EYLÜL 1980 ASKERİ DARBESİ

12 Mart 1971 tarihinde sonra Türkiye bir yandan demokrasi mücadelesi verirken bir yandan da içerde ve dışarda hareketli bir süreci de yaşamıştır. Yapılan seçimler, kurulan hükümetler, Kıbrıs için verilen maddi manevi savaş ülkeyi ciddi manada yorarken içerde giderek artan anarşi başlı başına büyük bir problem olarak durmaktaydı.

Türkiye, 12 Mart 1971 Muhtırası ile girdiği 1970’li yıllarda tarihinin en kaotik dönemlerinden birini geçirmiştir. Siyasi istikrarsızlık-ekonomik kriz-anarşi/terör sarmalında “iç savaş ortamı” içerisindeki³³ Türkiye’de, “kardeş kavgası provaları” yaşanmaktaydı.³⁴ Ancak buna

³² Tok, a.g.e., s.119-166.

³³ Hikmet Özdemir, “Siyasi Tarih (1960-1980)”, **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, 8. Baskı, İstanbul 2005, s. 275.

³⁴ Ayfer Özçelik, “1960’tan Günümüze Türk Siyasal Hayatı”, **Yakın Dönem Türk Politik Tarihi**, Editörler: Süleyman İnan-Ercan Haytoğlu, Anı Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara 2007, s. 167.

rağmen, siyasiler uzlaşının çok uzağındaydı. Koalisyon ortakları bile çoğu zaman ortak bir tavır sergileyemiyordu. Bu ortamda, 1971'de kurulan Türkiye İş Adamları Derneği (TÜSİAD) da ülke siyasetinde zaman geçtikçe oyunun yönünü belirleyen bir sivil güç olmuştu.³⁵ Fakat bu durum siyasileri rahatsız eder bir noktaya gelmiştir. Örneğin, 1978'de CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit'in hükümet kurmasını isteyen TÜSİAD, CHP'nin izlediği ekonomi politikasından rahatsızlık duyuyordu.³⁶

Her anlamda bir çıkmazın içerisinde bulunan Türkiye'de asker bir kez daha kendisine ihtiyaç olduğu saiki ile ülke yönetimini ele alma hazırlığı içerisine girdi. 1960 yılındakinden farklı olarak bu kez hiyerarşik bir müdahale planlanıyordu. Sistemin zirvesinde Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren bulunmaktaydı. TSK 12 Eylül 1980 tarihinde harekete geçerek ülke yönetimine, İç Hizmet Kanunu'nun kendisine verdiği yetkiyi dayanak göstererek bir kez daha el koydu. Yayımlanan 1 numaralı bildiriye, mevcut tablodan siyasi partilerin sorumlu olduğu, parti menfaatlerinin ülke menfaatlerinden önde tutulduğu ifade edilmiştir.³⁷

Türkiye bir nevi "ölüm gösterilip sıtmaya razı edilmiştir." Toplum kahir ekseriyetle akan kanın durması için müdahaleyi olumlu karşılamıştır. Lakin bu müdahale de diğerleri gibi ülke sorunlarına çözüm üretmemiş aksine, demokrasiye önemli bir darbe indirmiştir. Bununla birlikte, siyasilerin çözümü öncelleyen tutumları da tüm sistemi tıkamıştır. Bu müdahale sadece demokratik

³⁵ Eyüp Bayram Şekerli-Eyüp Akçetin, "12 Eylül 1980 ve 28 Şubat 1997 Askeri Darbe Dönemlerinde TÜSİAD-Devlet İlişkisi", *Liberal Düşünce Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 100, Güz 2020, s. 117.

³⁶ Mustafa Çolak, **Bülent Ecevit Karaoğlan**, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 184.

³⁷ **Resmî Gazete**, 12 Eylül 1980, Sayı: 17103, s. 2, 6.

hayata siyasi partiler ve siyasetçiler üzerinden tesir etmemiş, dönemin gençliğini de olumsuz şekilde etkilemiştir. Darbeden sonra gençler siyasete mesafeli bir yaklaşım sergilemiş ve kendilerini siyasetin dışında konumlamışlardır.³⁸

Neticede hem siyaset kurumu hem toplum üzerinde derin izler bırakan bu darbe ile demokrasi yolculuğu yine sekteye uğratılmış ve adeta ülkede bir “darbe geleneği” oluşmuştur. 1971-1980 döneminde Kıbrıs Meselesi, haşhaş yasağı, Yunanistan ile yaşanan problemler ve Türkiye'nin Kıbrıs Meselesi nedeniyle Yunanistan ve ABD'ye karşı gösterdiği olumsuz tavır içeride de sıkıntılardan bir sebebi olarak hatırlanabilir. ABD'nin uyguladığı ambargolar ve alışkanlık haline getirdiği tehditler henüz demokrasi rejimine alışmaya çalışan ve ekonomik olarak da gelişmek isteyen Türkiye'yi daima bir çıkmaza sürükleyen sebeplerden biri olarak görülmektedir. 12 Eylül öncesi Türkiye'nin NATO ve ABD için önemli bir ülke konumunda olması ABD basınında iyi analiz edilirken Yunanistan'ın NATO'ya dönüşüne ABD'nin çok istemesine rağmen izin vermeyen Başbakan Süleyman Demirel, yine hedefe konulmuştur. Söz konusu basın, NATO komutanı General Ragers ile General Haydar Saltık'ın görüşmelerini ve Rogers'in gizli planını konu edinmişken, gizli planın yakında devreye gireceğini, darbenin gerçekleşmesi için şartların uygun olması gerektiğini açıkça yazmıştır. Darbeyi memnuniyetle karşılayan ABD ve basını, darbeden sonra ABD'nin izni olmadan Türkiye'de darbe yapılamayacağını da ifade etmekten çekinmemişlerdir. Darbeden sonra demokratik bir ülkede kabul edilemez olarak görülen

³⁸ Demet Lüküslü, “12 Eylül Rejiminin Gençlik Algısı”, **Modernizmin Yansımaları: 80'li Yıllarda Türkiye**, Hazırlayanlar: R. Funda Barbaros ve Erik Jan Zürcher, Efil Yayınevi, Ankara 2017, s. 338.

işkenceler ise yine ABD yönetimi ve basını için bir iç mesele olarak değerlendirilmiştir.³⁹ Kısacası 1971-1980 dönemi arasında yaşanan demokrasi mücadelesi ve yaşananların da sadece içeride yaşananlarla açıklanamayacak mahiyette olduğunu unutmamak gerekir.

1983-2023 ARASI DÖNEM

12 Eylül 1980 Askerî Darbesi sonrasında demokrasiye geçiş süreci daha önceki darbelere göre daha uzun olmuştur. Askerî idarenin etkisi altında gidilen 1983 Genel Seçimleri'nde halk ordunun işaret ettiği isimleri değil, Anavatan Partisi (ANAP) Genel Başkanı Turgut Özal'ı tercih ederek tavrını net bir şekilde tekrar göstermiştir. 1983'ten sonra sosyal ve iktisadi alanda yeni bir döneme giren Türkiye, genel anlamda siyasi ve iktisadi problemler yaşasa da darbe ile iktidarın değiştiği bir olay daha yaşamayarak 1997 yılına kadar gelmeyi başarmıştır. Özal'ın tatbik ettiği politikalarla iktisadi anlamda daha müreffeh bir dönem yaşayan Türkiye, 28 Şubat ile laiklik tartışmalarının gündemi meşgul ettiği yeni bir sancılı süreç yaşamak zorunda bırakılmıştır.

24 Aralık 1995 Genel Seçimleri'nde Refah Partisi (RP) birinci parti olarak seçimlerden çıkmış fakat tek başına hükümet kuracak bir nispette oy alamadığı için Doğru Yol Partisi (DYP) ile bir koalisyon (REFAHYOL) kurmuştur. İlk iki yıl başbakanlık Necmettin Erbakan'a tevdi edilmiş ve Erbakan da özellikle sanayileşme ve dış siyasette Müslüman ülkelerle iş birliği politikaları konusunda adından söz ettirmiştir. Laiklik meselesi ile ordunun, çeşitli medya ve STK'ların; dış politika konusunda da özellikle ABD'nin tepkisini çekmiştir. Kısa bir süre dayatabilen seçilmiş hükümet, 28 Şubat 1997 tarihli Millî

³⁹ Tok, s.173-230.

Güvenlik Kurulu toplantısında ve sonrasında iç ve dış baskılara maruz kalmış ve nihayetinde de Erbakan'ın istifasıyla Türkiye'de yine bir hükümet, ordunun ve çeşitli iç-dış baskıların eliyle halkın belirlenen süre için kendisine verdiği görevi icra etme fırsatı bulamamıştır. Bu süreçte ABD'nin Erbakan'ın politikalarından duyduğu rahatsızlık ve bunu açıkça ifade ediş biçimi⁴⁰ 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül olaylarından sonra olağan bir hal almıştır!

28 Şubat döneminde sadece Necmettin Erbakan ve hükümetine bir darbe yapılmamış, özellikle laiklik için tehlikeli olarak gösterilen mütedeyyin kesime karşı da önemli yaptırımlar uygulanmıştır. 1997'den sonrası doğal afetler, depremlerle de birçok (özellikle 1999 Marmara ve en son 2023'te yaşanan iki büyük deprem felaketi) ciddi yıkımlar yaşayan Türkiye, doğal afetlerin dışında iç ve dış problemlerle de mücadele etmek durumunda kalmıştır. ABD'nin Irak ve diğer Orta Doğu ülkelerine başlattığı operasyonlar, ABD'nin dışında Rusya, Çin ve AB ülkelerinin bölge üzerinde giriştikleri amansız mücadelede Türkiye'nin bağımsız bir iç ve dış politika geliştirme isteği ve tavrı, birçok ülkeyle açık ve gizli bir mücadeleyi de beraberinde getirmiştir. İçeride yaşanan suikastlar, bombalı saldırılar, doğal afetler, protestolar; dışarıda ABD vb. büyük devletlerle yaşanan krizlere rağmen Türkiye Cumhuriyeti millî irade ve demokrasi mücadelesinde her darbeden sonra tecrübe kazanarak daha büyük bir direnç kazanmıştır.

Türk milleti ne 27 Nisan 2007'de ve ne de 15 Temmuz 2016'da kendi istediği dışında bir tercihe mecbur bırakılmayı kabul etmeyerek ilk defa sivil olarak büyük bir direniş göstermiş, demokrasi dışındaki seçeneklere

⁴⁰ Tok, s.239-303.

yeltenilmemesi gerektiğini açıkça kendi canını da ortaya koyarak büyük bir mesaj vermiştir.

SONUÇ

Yüz yaşını dolduran Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde demokrasi ile statüko arasında yarım asırdan fazla bir süredir gizli veya açık bir mücadele yaşanmıştır/yaşanmaktadır. 27 Mayıs 1960'ta gerçekleştirilen askerî darbe, Türkiye'de askerî vesayet rejiminin başlangıcı olmuştur. Bu darbeyi izleyen neredeyse her on yıllık zaman diliminde Türkiye'de seçimle gelmiş iktidarlara karşı doğrudan veya dolaylı müdahalelerde bulunulmuştur. Ancak Türk toplumu her askerî müdahale sonrasında demokratik yollarla yani seçimlerle askerî rejime karşı durup sivil iradeden yana tavrını açık bir şekilde göstermiştir. 27 Mayıs, 12 Eylül, 28 Şubat ve 27 Nisan'dan sonra gerçekleştirilen seçimlerde seçmen askerî rejime karşı tam aksi yönde tercihini kahir ekseriyetiyle ortaya koymuştur.

Bu bağlamda, Türkiye'de asker-sivil ilişkilerinin zaman içinde demokratik normlara giderek yaklaştığı söylenebilir. Öte yandan, demokratik değerlerin yerleşmesi için sadece yasal düzenlemeler yeterli olmayıp toplumsal ve siyasi mücadelenin de gerekli olduğu⁴¹ son dönemde yaşanan gelişmelerle ortaya konmuştur. Zira askerî müdahalelerin önünü kesecek en önemli hususlardan birisi, siyaset kurumunun demokratik değerleri öncelemesi ve sivil toplumun da buna sahip çıkmasıdır.

Özellikle 1945 sonrasında demokrasi anlamında yaşananlar bir bütün olarak göz önünde bulundurulursa,

⁴¹ İsmet Akça, "Türkiye'de Darbeler, Kapitalizm ve Demokrasi(sizlik)", *Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları*, Yayına Hazırlayan: Bülent Bilmez, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 52.

Türkiye'nin demokrasi serüveninin iç ve dış müdahalelerle sürekli darbe almasına rağmen her geçen gün yaşananların getirdiği tabii tecrübe ile daha sağlam bir zemine oturmaya başladığı görülmüştür. Gelecekte de bu tecrübeden ders alarak sosyal ve iktisadi şartlarını daha iyi hale getirmiş bir Türkiye, tarihî mirasın arz ettiği büyük zenginlikle bölgede ve dünyada iyi bir model oluşturabilecek potansiyele sahiptir.

KAYNAKÇA

- AHMAD, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009.
- AKANDERE, Osman, "1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar II", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 26, Sayı: 76-1, 2010, s. 1-26.
- AKÇA, İsmet, "Türkiye'de Darbeler, Kapitalizm ve Demokrasi(sizlik)", **Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları**, Yayına Hazırlayan: Bülent Bilmez, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.
- AKYILDIZ, Ali, "Meclis-i Meşveret", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 28, Ankara, 2003, s.248-249.
- ASLAN, Recep, "İstişârenin Önemi ve Hz. Peygamber'in Uygulamalarından Örnekler", **Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:2 Sayı:1 Haziran: 2014, s.223-241.
- AVANER, Tekin – Özsoy, SULTANGÜL, "Türk Kamu Yönetiminde İstişârenin Önemi: Yüksek İstişâre Kurulu Örneği", **ASBİDER**, Cilt: 9, Sayı: 25, 2022, s. 20-35.
- BATUR, Muhsin, **Anılar ve Görüşler Üç Dönemin Perde Arkası**, Milliyet Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1985.
- ÇOLAK, Mustafa, **Bülent Ecevit Karaoğlan**, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- ÇUFALI, Mustafa, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945-1950)**, Babil Yayıncılık, Ankara 2004.

- ERKANLI, Orhan, **Anılar, Sorunlar, Sorumlular**, Baha Matbaası, 4. Baskı, İstanbul 1973.
- ERKMEN, Ayşe, "Türkiye'de 1950 ile 2002 Yılları Arasında Uygulanan Genel Seçim Sistemlerinin Halk İradesine Etkisi", **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, Volume: 17, Issue: 3, s. 1125-1247.
- GÜRKAN, Celil, **12 Mart'a Beş Kala**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1986.
- HALE, William, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.
- HANIOĞLU, Şükrü, "Meşrutiyet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 29, s. 388-393.
- İNÖNÜ, İsmet, **Baba İnönü'den Oğul İnönü'ye Mektuplar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1988.
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- KINZER, Stephen, **Şah'ın Bütün Adamları**, Çev. Selim Önal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- KINZER, Stephen, **Hawaii'den Irak'a Amerika'nın Rejim Değişiklikleri Yüzyılı**, Çev. Zeynep Beler, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- LÜKÜSLÜ, Demet, "12 Eylül Rejiminin Gençlik Algısı", **Moder-nizmin Yansımaları: 80'li Yıllarda Türkiye**, Hazırlayanlar: R. Funda Barbaros ve Erik Jan Zürcher, Efil Yayınevi, Ankara 2017.
- ÖRNEK, Cangül, **Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı Antikomünizm ve Amerikan Etkisi**, Yordam Kitap, İstanbul 2021.
- ÖZÇELİK, Ayfer, "1960'tan Günümüze Türk Siyasal Hayatı", **Yakın Dönem Türk Politik Tarihi**, Editörler: Süleyman İnan-Ercan Haytoğlu, Anı Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara 2007.
- ÖZDEMİR, Hikmet, "Siyasi Tarih (1960-1980)", **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, 8. Baskı, İstanbul 2005.

- ÖZTUNA, Yılmaz- GÖKDEMİR, Ayvaz, **Türkiye’de Askerî Müdahaleler**, Tercüman Tesisleri, İstanbul 1987.
- ŞEKERLİ, Eyüp Bayram- AKÇETİN, Eyüp, “12 Eylül 1980 ve 28 Şubat 1997 Askeri Darbe Dönemlerinde TÜSİAD-Devlet İlişkisi”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 100, Güz 2020, s.
- T.C. Resmî Gazete**
- TOK, Abdullah, **ABD Basınında Türkiye’deki Darbeler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022.
- TOKER, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları 1944-1973 Demokrasiden Darbeye 1957-1960**, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 1991.
- TÜRSCAN, Talip, “Şûra”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:39, İstanbul, 2010, s.230-235.
- UYAR, Hakkı, **Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi**, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2012.
- UYAR, Hakkı, **İki Darbe Arasında CHP 1960-1971**, Doğan Kitap, İstanbul 2017.
- YALTA, Bahtiyar, **Bir Darbeci Subayın Hatıraları 27 Mayıs 1960-22 Şubat 1962-21 Mayıs 1963**, Kronik Kitap, İstanbul 2020.